

ЖИТТЯ ВИДАТНИХ УКРАЇНЦІВ

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК

ПРОРОК
У СВОЇЙ ВІТЧИЗНІ
Франко
та його спільнота
(1856—1886)

Харків
«ФОЛІО»
2024

МІКРОІСТОРІЯ МІКРОЛЮДИНИ

Це ще одна книжка про націоналізм. Від попередніх вона відрізняється своїм характером і жанром. За характером вона є біографією, за жанром — мікроісторією. Союз між біографією та мікроісторією не є аж таким незвичним. Навпаки: мікроісторія як жанр саме з біографій і виникла. Але з біографій особливого роду: простих малоосвічених людей (селян, мельників, проституток, монахів та ін.), про яких ніхто ніколи б не дізнався, якби їхні життєві історії не віднайшли в архівах пізніші дослідники. Головний герой цієї книжки Іван Франко належав до іншого калібру. Його літературна, наукова та публіцистична спадщина складається приблизно з чотирьох тисяч творів. Декілька з них уведено до навчальної програми і до канону української літератури. Про нього неможливо було не знати. Він був відомим за життя й ушлявленим після смерті. Такі, як Франко, заслуговують на великі історії, подібні до біографій, написаних про інших великих авторів: Шекспіра, Вольтера, Достоевського та інших.

Однак до його життя можна застосовувати той самий масштаб дослідження, що до простолоду. Заради порівняння звернімося до героя одного з найпопулярніших мікроісторій — французького селянина XVI ст. Мартина Ґера, чи пак людини, яка видавала себе за нього^{1*}. Справжній Ґер пішов на війну, а за кілька років у його сім'ю замість нього затесався його випадковий знайомий. Найдивніше у цій історії було те, що батьки, родичі й навіть жінка не побачили обману — і хтозна, як довго це могло тривати, якби з війни не повернувся справжній Мартин Ґер.

Одна з інтриг Франкового життя схожа на історію з Мартином Ґером. Франко був, може, першим українським письменником, читаючи якого, дістаєш враження, що його герої — твої сучасники: вони розмовляють тією самою мовою, обговорюють ті самі теми, реагують у той самий спосіб, у якій це робили б сучасні українці чи, якщо перекласти його іншою мовою — сучасні нам поляки, росіяни, французи чи німці. Але світ Франкових героїв має не аж так багато спільного із сучасним йому світом. Про це не раз писали тогочасні критики. «Перше, що вражає кожного читача його оповідань, се тая яскрава неправда: ми надіємося бачити дійсний світ, а бачимо Франківський, ми надіємося бачити людей реальних, а бачимо чисто Франківських», — писав один із них. У Франкових творах, писав інший, «багато дечого є занадто фантастичне, з обставинами галицького життя незгідне або й взагалі неймовірне» (див. розділ «Франко та його читачі»).

Однак сучасники-читачі повірили Франкові, подібно як вірили несправжньому Мартинові Ґеру його нові родичі. Мало того: якщо для Ґерових сучасників ця віра мала локальне значення, Франкові сучасники бачили у його письменницькій біографії модель для творення власної ідентичності. Щоб зрозуміти причини такого самонавіювання, треба пізнати ментальні структури та систему цінностей тогочасного суспільства. Всього того зазвичай не побачиш в історичних працях, де полотно минулого написано широкими мазками.

Тому ця книжка розглядає Франкове життя на тлі дуже малих спільнот: його сім'ї, рідного села, товаришів у навчанні, редакцій газет і журналів, у яких він працював, нелегальних гуртків, серед яких він вів свою пропаганду, тощо. Інакше кажучи, вона пробує показати співвідношення між особистим і суспільним у творенні модерних ідентичностей. Франко народився в регіоні, який на межі ХІХ—ХХ століть відігравав особливу роль у націотворенні. Його рідна Галичина — прикордонна австрійська провінція, за яку впродовж Франкового життя (1856—1916) точилося гостре протиборство між Габсбургами та Романовими, — була також об'єктом особливих сподівань українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Жодні зірки на небі не могли вказати на підсумок їхніх змагань. Усе було неясним і великою мірою залежало від випадковостей — як і личить націотворенню на пограниччі. Однак від розв'язки цього змагання в останню третину ХІХ ст. залежало, як виглядатиме геополітичний порядок у Центральній та Східній Європі у ХХ ст.

Для кожного, хто цікавиться формуванням ідентичностей у пограниччі, біографія — ідеальний об'єкт дослідження. Франко був незаперечним лідером серед тих, хто впливав на утвердження модерної української ідентичности, яка розвивалася мірою того, як тогочасне малописьменне аграрне суспільство трансформувалося у письмненне і змодернізоване. Різниця між цими двома суспільствами, як твердив один із найбільших теоретиків досліджування націоналізму Ернест Гелнер, є абсолютно центральною для розуміння сучасного світу². На Гелнерову думку, поява націоналізму і модерних націй тісно пов'язані з індустріальним світом — або, як не без іронії переказав суть його теорії Бенедикт Андерсон, «індустріалізм був машиною, що потребувала мастила націоналізму, щоби функціонувати»³.

Історія австрійської Галичини часів Франка водночас підтверджує і підважує тезу про зв'язок націоналізму з модерністю. Підтверджує, бо до середини ХІХ ст. — моменту народження Франка і початку масштабних модернізаційних змін — кількість людей, які думали про себе як про українців,

обраховувалися кількома сотнями, якщо не десятками людей. На час його смерті число їх зросло настільки, що прийнято було вже говорити про «українське завоювання Галичини». Проте успіх українського націотворення підважує Гелнерову формулу, бо в цьому регіоні, слабо зачепленому індустріалізацією, його, за означенням, або не мало би бути, або він мав бути дуже слабким. Однак він був, і був досить сильним⁴. Оскільки Франкова біографія припадає на час цих змін, вивчення його біографії дозволяє сягнути до самого осердя суперечок про обставини появи та розвитку модерних націй.

Оповідь доведено рівно до половини Франкового життя. Таке обмеження вмотивоване кількома міркуваннями. Перше є радше технічним: мікроісторія є досить копітким жанром дослідження, що забирає багато часу і сторінок. Написання цілої біографії Франка у цьому жанрі відклало би публікацію цієї книжки ще на декілька років, а саму книжку перетворило би на «гросбух», що відстрашував би своїм виглядом читачів. Ані той, ані той варіант не видавався авторові привабливим, і, щоб уникнути обидвох, довелося накласти певні обмеження.

Друга причина має науковий характер. Однією з найбільших спокус в історіописанні є телеологія, тобто зведення різних варіантів розвитку подій у минулому до того єдиного, що вже зреалізувався. У цьому випадку це означало би писання біографії Франка винятково як національного провідника, що мав намір перетворити селянське суспільство на українську модерну націю. Він справді був таким в останні десятиліття свого життя, але щонайменше до кінця другого десятиліття не мав наміру писати «для селян і про селян» і не був певним щодо свого українства. Та й навіть після того, як пережив національне навернення, дотримувався принципу «не проклинати та не опльовувати ніяких інших “ізмів”» ради націоналізму (див. розділ «Журнала, журналу лиш нам ще потрібно!») Тому в писанні про Франка винятково як про українського націоналіста стільки ж правди, скільки було її в радянському франкознавстві, яке силкувалося подати його винятково як «революціонера-демократа». Молодий Франко потрапив бути і соціалістом, і феміністом, й атеїстом,

проповідником вільної любові (див. розділи «Відомий демо-ралізатор Русі», «Франко та його ідеологія», «Франко та його Борислав», «Франко та його жінки»), а своє формулювання українськості він творив, рефлектуючи над єврейським питанням (див. розділ «Франко та його євреї»). Франкова творчість відносно легко і природньо проєктувалася на інші «ізми»: завдяки ній можна бути водночас й українцем, і соціалістом, феміністом й атеїстом, ба навіть змодернізованим євреєм. Тому Франка не можна зрозуміти, якщо звести всю його біографію лише до того, ким він був в останні роки. Ця біографія бере цілком протилежний поворот: де тільки можливо, вона написана так, ніби Франка на його тридцятому році раптом не стало, і що з ним сталося далі, ми не знаємо.

Нарешті, третя причина: привабливість Франкового українства ґрунтувалася не лише на його творчості, але й на певних фактах його біографії. Зокрема, важливу роль відіграв його статус молодого поета. А це, своєю чергою, усправедливлює обмеження нашої розповіді до молодих років.

Постає, однак, питання: доки триває молодість поета? Адже молодість є поняттям не лише біологічним, але й соціальним, а тому зазнає змін разом із суспільною трансформацією. Від часів Христа до часів Наполеона середня тривалість життя становила 25 років, а за наступне століття зросла до 45⁵. У XIX столітті читач зовсім не здивувався би, вичитавши в романі щось там про «стару 45-річну жінку»: за тих часів жили коротше, а старість наставала раніше. 28-річного Франка вважали вже «старим кавалером»; із наближенням 50-річчя покоління двадцятилітніх дивилося на нього як на людину у похилому віці. Дослідники поетичної творчості вважають, що молодість поета у XIX ст. кінчалася з досягненням життєвої стабілізації⁶ — коли рівень його життя дозволяє йому нарешті осісти, завести сім'ю, житло тощо. Під цим оглядом цілком виправданим буде завершити розповідь про молодого Франка його одруженням у 1886 році⁷.

Книжка є науковою монографією, але написана так, щоб її могли читати не лише науковці. Заради того автор де тільки міг уникав академічного жаргону, а весь науковий апарат

у вигляді приміток, покажчиків і таблиць помістив у прикінцеву частину книжки. Там також захована детальніша аргументація певних тез та специфічні сюжети «не для широкого вжитку». Нефахівцям не обов'язково зазирати у цю частину — хіба що їх зацікавлять деталі дослідницької кухні.

Коротко про терміни. Впродовж усієї книжки вони вживаються у строго нейтральному значенні, безвідносно — наскільки це можливо — до ідеологічного обрамлення, яке набуває те чи інше поняття у публічних дискусіях. Почнімо з націоналізму — одного з найобтяженіших ідеологічно термінів. У цій книжці його вживано нарівні з іншими «ізмами»: соціалізмом, лібералізмом, консерватизмом, фемінізмом — тобто як один із різновидів ідеологій і модерних політичних рухів. Кожен «ізм» має схильність перетворюватися на «азм». Але нас цікавить тут не стільки еволюція цього руху, як його сутність. Під націоналізмом у цій книжці слідом за Гелнером я розумію ідеологію та політичний рух, головним організаційним принципом якого є вимога тотожності етнічних і політичних кордонів⁸. Ця дефініція зводить воедино всі наявні типи націоналізму — ліберальний, інтегральний, державний, недержавних народів тощо — залишаючи публіцистиці окреслення на зразок «прогресивний», «демократичний», «войовничий», «кривавий» тощо.

Іншою концепцією є «традиційне суспільство». Кажучи загально, «традиція» покриває всю культурну спадщину, що її одне покоління передає іншому. Її існування є кінцевою умовою функціонування кожного суспільства. А тому кожне суспільство до певної міри є традиційним. У цій книжці «традиційним суспільством» називається лише той тип суспільства, де традиція передається від старшого до молодшого покоління безпосередньо (через прямий особистісний контакт) й усно⁹. Таке означення запобігає трафаретним спрощенням, дозволяючи уникати, скажімо, часто поширеного ототожнювання традиційного суспільства з певною верствою (скажімо, із селянством) або з певними конкретними матеріальними чи духовними виявами традиційної культури (одягом, піснями тощо). Відповідно до запропонованого

означення, традиційним може бути не лише неграмотний селянин, але й вивчений ремісник, шляхтич та одружений священник східнохристиянської церкви, як довго він дістає фахові знання не через школу, гімназію чи університет, а через навчання від свого батька чи досвідченого майстра за принципом «роби, як я»¹⁰. Згідно з тією самою логікою, традиції можуть з'являтися і зникати, трансформуватися відповідно до нових змін — але заким зміниться сам спосіб їх передачі, світ залишається традиційним.

У протиставленні «традиційний/модерний» головну проблему становить, однак, не перший, а другий компонент. Термін «модерний» є дуже амбівалентним. Він має як часовий (модерний як щось, що відбулося недавно), так й ідеологічний вимір (модерний як вищий, досконаліший спосіб організації суспільного життя)¹¹. Найчастіше обидва виміри поєднують між собою — так роблять, скажімо, прихильники модернізаційних теорій. Вони зводять модерність до переліку конкретних критеріїв, як-от рівень урбанізації та індустріалізації суспільства, освіченості, суспільної та географічної мобільності, високої політичної структурованості тощо. Проблеми виникають при застосуванні цього категоріального апарату до конкретних історичних досліджень. По-перше, у минулому завжди знаходяться періоди, які, відповідно до того чи іншого критеріїв, були «модернішими» за пізніші (див. розділ «Загадки Франкового народження»). По-друге, є поважні підстави не вважати ці критерії за універсальні. Вони відображають конкретні реальні обставини окремих країн — умовно кажучи, «білих, англо-саксонських і протестантських» — де модернізація принесла найвідчутніші і швидші результати. Не зрозуміло, як застосовувати ці критерії поза «історичною батьківщиною» їх виникнення, для суспільств з іншим культурним і політичним середовищем¹².

Виходом із глухого кута є перенесення наголосу з об'єктивних критеріїв на суб'єктивне сприйняття самого факту змін. Якщо часове значення терміну «модерний» значно старше від модерного світу (його появу датують щонайменше VI ст. н.е.), то позитивно-оціночне є порівняно недавнім.

Від самих початків його появи це слово вживали переважно у пейоративному сенсі, на позначення чогось усвідомлювано гіршого, не такого досконалого порівняно зі «старими добрими часами». Докорінно змінили таке його значення наукова й індустріальні революції XVI—XVIII ст. Тоді стало зрозуміло, що коли поезія Гомера та Вергілія залишається неперевершеною, модерні відкриття Коперника і Ньютона перевершують знання Архімеда і Птолемея¹³. Тому модерне суспільство у найширшому значенні можна означити не просто як суспільство, яке переживає швидкі зміни, — але як суспільство, що свідоме цих змін¹⁴ і, найголовніше, оцінює їх позитивно.

Таке розуміння дозволяє пояснити, чому можлива поява порівняно сильних модерних політичних й інтелектуальних рухів у традиційних суспільствах, що опинилися під тиском трансформації. Сила цих рухів відображала прагнення до змін, які, на думку їхніх лідерів і послідовників, мали принести поліпшення життєвих умов. Що відсталішим було суспільство, то голосніше лунали їхні бойові кличі, то вище здіймали вони свій прапор. Рівно ж запропоноване розв'язання допомагає зрозуміти модернізаційні процеси як суму більш-менш автономних складників, не конче взаємопов'язаних. Зокрема, у цій книжці послідовно проводиться різниця між «модернізацією» та «модерністю»: модерність означає нові культурні й інтелектуальні течії, модернізація — соціальний та економічний розвиток. Відповідно до цього розрізнення, Галичина у цій книжці постає як історичний регіон, де було багато модерности, але мало модернізації. За аналогією можемо сказати, що на другій крайній точці тих земель, які тепер прийнято називати українськими, у промисловому Донбасі кінця XIX — початку XX ст., було багато модернізації, але мало модерности¹⁵.

Можна зробити крок далі й представити опозицію не обов'язково як антиномію (або — або), а як певний симбіоз (і — і) чи навіть синтез. Модерний світ найкраще уявити собі як палімпсест, де під поверхнею модерних явищ виразно проступають традиційні структури. Ця книжка пропонує

перспективу, яка у суспільних та гуманітарних науках є не надто модною, а проте виправданою у випадку багатьох країв Центральної та Східної Європи — а саме визнання того, що поряд із модерними політичними структурами, соціально-економічними перетвореннями та новими культурними практиками у творенні сучасних ідентичностей дуже важливу роль і далі відіграють старі («традиційні») релігійні та культурні різниці. Ба більше: існує певна «стежкова залежність» (path-dependency) між старими і новими структурами у тому розумінні, що перші обмежують число можливих сценаріїв розвитку других або роблять одні з них імовірнішими за інші. Коли заходить мова про націоналізм і національні ідентичності, то, ймовірно, історично вони вилонилися саме з християнської традиції¹⁶. Залишається, однак, питанням, чи з однаковою силою проступали вони у західно- і східно-християнському світі? Матеріал цієї книжки схиляє її автора думати, що радше ні. Ця теза поки що залишається робочою гіпотезою, не підкріпленою достатньою аргументацією, але вона допомагає зрозуміти важливі сюжети Франкової біографії.

Ідентифікація з тією чи іншою групою означає встановлення меж, за якими приписувані цій групі ідентичності втрачають свої властивості. Майже завжди ці межі є уяв(ле)ними — не у тому сенсі, що вони реально не існують, а в тому, що єдиний реальний спосіб їхнього існування є уявлення. Відповідно, вони не є заданими раз назавжди та наперед, а конструйованими, змінюваними й залежними від обставин¹⁷. Бути українцем у XIX ст. не обов'язково означало набір тих самих значень, що у XX ст. І, навпаки, сучасні прихильники політичного русинства мають мало спільного з галицькими русинами Франкових часів. Та вже зовсім ніякої заданості не було у перетворенні галицьких русинів на українців. Саме тому в цій книжці послідовно вживано різні терміни на позначення трьох різних груп: русинів, українофілів та українців. Коротко зв'язок між ними всіма можна пояснити так: українці — це ті, ким мали стати русини відповідно до намірів українофілів. Аналогічно розрізнявано — знову ж

ЗМІСТ

Вступ. МІКРОІСТОРІЯ МАКРОЛЮДИНИ	5
Частина перша. ФРАНКО ТА ЙОГО ЧАСИ	23
Розділ 1. Пограниччя під тиском змін	25
Розділ 2. Загадки Франкового народження	47
Розділ 3. Раннє дитинство	69
Розділ 4. Шкільні роки	91
Розділ 5. Між малою і великою батьківщинами	121
Розділ 6. Чи мали селяни батьківщину?	149
Розділ 7. Великий перелом	171
Розділ 8. Відомий деморалізатор Русі	207
Розділ 9. «Журнала, журналу лиш нам ще потрібно!»	235
Частина друга. ФРАНКО ТА ЙОГО СУСПІЛЬСТВО	255
Розділ 10. Франко та його світогляд	257
Розділ 11. Франко та його селяни	285
Розділ 12. Франко та його Борислав	325
Розділ 13. Франко та його жінки	359
Розділ 14. Франко та його євреї	397
Розділ 15. Франко та його читачі	433
Розділ 16. Як Франко став генієм	457
Розділ 17. Пророк у своїй вітчизні	485
ВИСНОВКИ	515
ПРИМІТКИ	525
ДОДАТКИ	675
Таблиці	677
Список літератури і джерел	690
Список ілюстрацій	756
Список скорочень	758
Показчик імен	759
Показчик географічних назв	784
Показчик продовжуваних видань, альманахів, установ та організацій	792